

Державні трудові резерви: ретроспективний погляд

Андрій Селецький

Важко підкоряючись вимогам наукового формату висвітлення проблеми беземоційно розглядати сповнене трагізму, звершень та протиріч освітньо-трудове явище, якому судилося стати суворим породженням та водночас яскравим атрибутом однієї із героїчних сторінок нашої історії.

Реконструкція цього фрагменту вітчизняного історико-педагогічного досвіду викликає певну кількість запитань, не останнє місце серед яких посідають роздуми щодо ціни минулих перемог та історичних коренях процесу розбудови сучасних систем робітничої підготовки.

За радянських часів історія і педагогіка трудових резервів знаходилася у жорсткому колі догм пануючої ідеології. Викривленими або взагалі замовчуваними відповідно до існуючих принципів партійності та класової доцільності опинилися політико-економічні причини створення і справжні реалії життєдіяльності цієї далеко неоднозначної виробничо-педагогічної системи. Внаслідок заборон та штучних обмежень наукової думки тиражувалася вкрай перекручена та неадекватна картина існування, підготовки і тяжкої праці робітничої молоді. Вагомий внесок щодо повернення історичної правди і ліквідації лакун у історії функціонування трудових резервів в Україні зроблено тільки на початку століття в працях І.Лікарчука (1, 61-75).

Різноманітні засоби економічного і, навіть, позаекономічного примусу, до яких вдавалася держава у передвоєнні роки, виявилися малоефективними у покращенні якості виробництва і стимулюванні трудової активності робітників. Надзвичайне напруження командно-бюрократичної системи тоталітарного типу, очевидна загроза її неминучого випробування на міцність вимагали швидкої концентрації та резервування найважливіших ресурсів, у тому числі кваліфікованих кадрів робітничого класу, які, на думку «архітектора людських душ», мали вирішувати все.

Демонструючи неспроможність радянського політичного ладу здійснювати кадрове забезпечення економічного зростання виключно демократичними засобами та набувши досвіду щодо використання трудового потенціалу ГУЛАГу у 30-ті роки, керівництво СРСР вдалося до єдино можливого, на його думку, кроку. Протягом короткого історичного проміжку часу було створено надзвичайну систему професійної підготовки кваліфікованих робітників з їх одночасним використанням у виробництві, побудованому на засадах позаекономічного закріплення. До нової напіввоєнної освітньо-виробничої системи, яка культивувала екстремальні форми і методи навчання, примусові засади організації праці, жорсткі принципи виховання і побуту було інтегровано досить широкі верстви юнацтва та підлітків. Загроза іноземного поневолення, втрати незалежності та самого існування тогочасної моделі влади штовхала політичних лідерів держави на впровадження непопулярних, але дієвих заходів, спроможних врятувати країну в умовах наближення війни.

Отже, рішення про створення нової системи підготовки робітничих кадрів було зумовлене важливими чинниками внутрішнього економічного та зовнішньополітичного становища тодішнього СРСР.

Справа в тому, що радянська зовнішня політика цього періоду виходила з доктрини Й.Сталіна, сформульованої ним ще у 1925 році, але оприлюдненої лише після закінчення другої світової війни. Вона проголошувала: «Наш прапор залишається по-старому прапором миру. Але якщо війна розпочнеться, то нам не доведеться сидіти склавши руки, - нам доведеться виступити, але виступити останніми. І ми виступимо для того, щоб кинути вирішальну гирю на чашу терезів, гирю, яка могла б переважити» [2,14]. Не маючи жодних сумнівів щодо глобального характеру майбутнього воєнного конфлікту, батько народів помилявся тільки з приводу часу втручання до нього СРСР. Причому конфігурація мотивів участі, за висновками сучасних досліджень, була далекою від дійсних потреб пролетарської диктатури.

Напередодні другої світової війни набирала обертів мілітаризація радянської економіки. Держава мусила збільшувати витрати на оборону. Якщо у другому п'ятирічному плані питома вага цих витрат складала 12,7 відсотків до загального державного бюджету, то за три роки третьої п'ятирічки - 26,4 відсотка [3,413]. Асигнування на оборону країни зросли з 34,5 мільярдів рублів у 1939 році до 56,9 мільярдів рублів у 1940 році [4,105], сягнувши у 1941 році рекордної цифри у 43,4 відсотки державного бюджету [5,284].

Процес розширення зони другої світової війни значно прискорив розвиток промисловості. Так, якщо у 1937 році випуск продукції важкої промисловості (в межах Української РСР 1939 року) складав 16,2 мільярди рублів у цінах 1926-1927 років, то у 1940 році зріс до 224 мільярдів рублів [6,424].

Після підписання пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939 року, який містив секретний протокол про розділ Східної Європи між обома державами, останніми було укладено цілу низку економічних угод щодо постачання до гітлерівської Німеччини великої кількості сировини, продовольства та іншої продукції. Протягом сімнадцяти місяців після підписання радянсько-германського пакту Німеччина отримала з Радянського Союзу 865 тисяч тон нафти, 140 тисяч тон марганцевої руди, 14 тисяч тон міді, 3 тисячі тон нікелю, 101 тисячу тон бавовни-сирцю, більше 1 мільйона тон лісоматеріалів, 11 тисяч тон льону, фосфати, платину і майже півтора мільйона тон зерна [7,117].

Таким чином, активізація внутрішнього виробництва внаслідок індустріалізації країни, загострення загрози війни, зростання зовнішніх економічних зобов'язань, а також через хронічний брак робітничих кадрів вимагали додаткової кількості кваліфікованої робочої сили. Побудована на роз'єднаних та неузгоджених галузевих системах підготовки кваліфікованих робітників та підпорядкована господарським наркоматам відомча мережа закладів професійної освіти не вирішувала кадрових потреб як у кількісному, так і у якісному вимірах.

Готуючись до війни, правляча партія і радянський уряд ухвалили рішення щодо створення державних резервів і мобілізаційних запасів: виробничих потужностей, стратегічної сировини, палива і продовольства. У серпні 1940 року було прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про план накопичення держрезервів та мобзапасів на 1940 р.», а у червні наступного року - таку ж постанову на 1941 рік. Ці заходи вирішували два завдання. По-перше, мобілізаційні запаси призначалися для забезпечення армії на випадок нападу ворога у перший період війни. По-друге, державний резерв створював умови для переведення промисловості і транспорту на графік воєнного виробництва.

Створення державного резерву та мобілізаційного запасу вимагало запровадження адекватної системи продукування, використання та обліку виробничих кадрів, яка б логічно завершувала процес підготовки народного господарства для ефективної роботи в умовах воєнного часу. Необхідність такої системи обумовлювалася й іншими особливостями кадрової політики держави передвоєнних років.

Збільшення обсягів виробництва актуалізувало завдання організованого набору робочої сили для підприємств та будівництва. Якщо протягом другої п'ятирічки ця проблема частково вирішувалася за рахунок угод господарських організацій з колгоспами про виділення останніми робочої сили для промисловості, а також завдяки залученню людських ресурсів радянської пеніцитарної системи, то вже до 1941 року цей шлях не міг задовольнити зростаючу потребу промисловості і транспорту у кадрах.

Аналіз якісного складу поповнення робітничих кадрів дозволяє говорити про наступне. По-перше, більшість колгоспників, що залучалися на умовах договорів для праці у промисловості, не мали певних професій, володіли дуже низькою кваліфікацією, або були позбавлені її зовсім. А нові підприємства, оснащені складною, передовою на той час технікою, вимагали кваліфікованих, добре підготовлених робітників. Працівників, залучених у порядку організованого набору, можна було використовувати лише на підсобних ділянках або роботах, які не потребували спеціальних знань. Крім того, ця

категорія працівників не могла забезпечити стійкого контингенту робітників на тому чи іншому підприємстві.

По-друге, створення кваліфікованого прошарку робітників у той час забезпечувала галузева система професійної підготовки робітничих кадрів, яка була підпорядкованою різним господарським наркоматам і внаслідок своєї роз'єднаності та недостатньої ефективності не вирішувала завдання планомірної підготовки кваліфікованих кадрів .

Довоєнні системи підготовки робітничих кадрів у республіці характеризувалися невеликою кількістю типів закладів освіти, орієнтацією на вузькопрофесійне навчання за рахунок загальноосвітньої підготовки, тотожністю організаційно-педагогічних форм, значною централізацією управління, класовим підходом до комплектування та невисокою якістю керівного і викладацького складу внаслідок посилення політичних репресій з другої половини 30-х років. При цьому основним типом закладів залишалися школи фабрично-заводського учнівства.

Шкіл ФЗУ було недостатньо, приплив учнів до них скорочувався внаслідок переорієнтації певної частини молоді у бік повної середньої школи. До 1939/40 навчального року мережа профшкіл скоротилася у 2,5 рази, а кількість учнів у них зменшилася у порівнянні з 1931/32 навчальним роком майже вчетверо. За перші три роки третьої п'ятирічки школи ФЗУ підготували лише 500 тисяч осіб [3,419].

Загальну нестачу кваліфікованих кадрів у передвоєнні роки яскраво ілюструють такі цифри: у 1937 році промисловість, будівництво і транспорт недоотримали відповідно до плану організованого набору більше 1200 тисяч робітників, у 1938 році – 1300 тисяч, і у 1939 році – більш ніж 1500 тисяч робітників [Там само].

Тому 2 жовтня 1940 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про державні трудові резерви», який започатковував нову систему професійної підготовки робітників з міської та сільської молоді. Ця система мала щорічно готувати для промисловості та частково для потреб сільського

господарства від 800 тисяч до 1 мільйона юнаків та дівчат, навчених виробничим професіям. Державні трудові резерви вилучалися з під опіки галузевих наркоматів і підпорядковувалися безпосередньо РНК СРСР [7,20].

Таким чином, створювалася адекватна запитам тоталітарного суспільства специфічна, максимально централізована, ідеологічно спрямована, замкнена, побудована на мобілізаційному принципі набору учнів система підготовки робітничих кадрів напіввоєнного типу з суворо регламентованою організаційною структурою, внутрішньою організацією та безпосередніми виробничими функціями. Державні трудові резерви як педагогічну систему характеризували: мінімізація типів освітніх закладів, уніфікація змісту, форм і методів навчання, використання авторитарно-силових засобів виховання, командно-адміністративні методи управління, повне матеріально-технічне та навчально-методичне державне забезпечення.

Мережа закладів навчально-виховної і виробничої діяльності державних трудових резервів налічувала усього десять типів. Найбільш поширеними та масовими з них були започатковані у 1940 році ремісничі, залізничні училища та школи фабрично-заводського навчання. Відповідно до потреб відбудовчого періоду протягом 50-х років ця мережа поповнилася спеціальними ремісничими (1943 рік), гірничопромисловими, механізації сільського господарства (1953 рік), технічними (1954 рік), будівельними, художніми та профтехучилищами для вихованців дитячих будинків (1957 рік).

Ремісничі та залізничні училища з двоохрічним терміном навчання створювалися для підготовки кваліфікованих металістів, металургів, хіміків, гірників, нафтовиків та робітників інших складних професій, а також кваліфікованих робітників для морського, річкового транспорту і підприємств зв'язку. Майже всі заклади цього типу, яких напередодні війни у республіці налічувалося 96 з контингентом учнів у 52,5 тисячі осіб, було розташовано поруч з найбільшими промисловими підприємствами і будівельними установами сходу і півдня України (9,238-269).

Школи фабрично-заводського навчання мали багато спільних рис із ремісничими та залізничними училищами, особливо в загальних концептуальних засадах діяльності та організації навчально-виховного процесу. Терміни навчання у цих закладах дорівнювали шести або десяти місяцям, а підготовка здійснювалася з 96 робітничих професій (10,39-40).

У червні 1941 року Державний Комітет Оборони СРСР прийняв рішення про переключення діяльності навчальних закладів трудових резервів на виконання трудових замовлень. У роки війни і навіть у післявоєнні часи виконання запланованих виробничих норм набуло ознак головного завдання новоствореної системи і перетворилося на найважливіший звітний показник успішної роботи будь якого її закладу.

У 1941-1943 роках система трудових резервів в Україні практично призупинила своє існування, але після звільнення території республіки від загарбників розпочалася її відбудова на концептуальних засадах, визначених до війни, що цілком відповідало соціально-економічній ситуації в державі. У цей час весь виробничий потенціал України складав 48 відсотків у порівнянні з 1940 роком при 17 відсотках довоєнної кількості робітників.

Характеризуючи життєдіяльність державних трудових резервів, можна визначити декілька особливих рис, які вирізняють цю систему робітничої підготовки з вітчизняного освітньо-педагогічного досвіду. Перш за все йдеться про використання учнів у якості своєрідної армії дешевої робочої сили, що при невеликих затратах на своє утримання здійснювала досить вагомий внесок у тогочасне матеріальне виробництво. Причому праця вихованців училищ дуже часто використовувалася у галузях народного господарства, шкідливих для здоров'я дітей. За різними підрахунками у роки війни учні системи на деяких підприємствах становили до 80 відсотків робітників.

Характерним було й те, що відповідно до тогочасних умов жорсткої централізації та регламентації життя визначення змісту, методики і організації навчально-виховного процесу здійснювалося виключно на основі нормативних документів, розроблених Міністерством трудових резервів СРСР. Єдиноосібно

розробляючи та затверджуючи навчальні плани і програми, видаючи підручники і навчальні посібники, здійснюючи централізоване матеріально-технічне забезпечення та заходи контролю училищ і шкіл ФЗН, загальносоюзна влада зосередила в своїх руках практично всі управлінські функції без будь-якого делегування частини із них на нижчі рівні. Життєдіяльність системи базувалася на засадах єдиноначальності та безумовного виконання рішень партійних і державних органів.

Для професійної підготовки учнів Головним управлінням трудових резервів при РНК СРСР було розроблено понад 700 навчальних програм у якості обов'язкових для всіх закладів системи. Причому основний навчальний час відводився виробничому навчанню. Вивчення загальноосвітніх дисциплін обмежувалося допоміжними функціями для якнайкращого оволодіння робітничими вміннями та навичками. Співвідношення між виробничим і теоретичним навчанням встановлювалося як 5:2 (1, 66). Особлива увага приділялася військово-патріотичному і фізичному вихованню.

Військове навчання здійснювалося за 15-годинною програмою і передбачало підготовку сучасного бійця-одиначника, з вересня 1944 року запроваджувалося обов'язкове проведення стройових оглядів. Для керівництва фізичним вихованням учнів у 1943 році було створено спортивне товариство «Трудові резерви», в училищах і школах масово відкривалися спортивні гуртки та секції.

Також не викликає сумнівів той факт, що система трудових резервів являла собою дієвий засіб ідеологічного впливу на підростаюче покоління, була для комуністичної держави своєрідним інструментом культивування «гвинтикової психології» у робітничому середовищі. Ця складова її діяльності особливо актуалізувалася у часи соціальних напружень та випробувань – у роки війни та у період з другої половини 50-х років, коли внаслідок десталінізації помітно загострився промисловий конфлікт на Україні, який виявлявся у економічних робітничих заворушеннях та інших проявах браку довіри до режиму.

Наступною своєрідною ознакою побудови та буття системи трудових резервів була практика мобілізацій для навчання, яка проіснувала аж до 1955 року. «Мобілізовані» учні позбавлялися паспорта або свідоцтва про народження, до них застосовувалися заходи адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності за порушення дисципліни або самовільне полишення школи чи училища, найсуворішим з яких було ув'язнення у трудових колоніях терміном до одного року.

Для всіх закладів системи трудових резервів характерним було використання авторитарної педагогіки, культу сили, запровадження жорстких вимог до дисципліни. Будь-яких демократичних прав учнів, окрім самих обов'язків, правила розпорядку та поведінки учнів ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН не передбачали. У відповідь вихованці часто демонстрували непокору, вдавалися до протестних дій, які виявлялися у псуванні інструменту та обладнання, непоодиноких фактах самогубства і, особливо, втечах з розташування закладу.

Слід, також, зазначити, що важкий фізичний труд і навчання учнів трудових резервів проходили в умовах майже відсутньої матеріально-технічної бази, незадовільного забезпечення якісними викладацькими кадрами, поганого харчування, часто-густо кричущими умовами проживання і побуту, повсюдного браку навчальних приміщень. Ці та інші особливості функціонування системи трудових резервів не створювали їй позитивного іміджу серед молоді.

У 1968 році відповідно до прийнятого Верховною Радою СРСР Закону державні трудові резерви було офіційно реорганізовано у державну систему професійно-технічної освіти СРСР.

Таким чином, у 1940-1959 роках в Україні склалася і функціонувала своєрідна система державних трудових резервів, яка нараховувала 645 училищ та шкіл, де навчалася більше 154 тисяч учнів. Протягом цього періоду у її навчальних закладах було підготовлено 2014 тисяч робітників із різних професій. Найхарактернішою ознакою системи виявилось парадоксальне

поєднання трудового героїзму молоді і їхня відверта експлуатація, прояви високого громадянського патріотизму і неприхованого позаекономічного примусу в організації навчання і праці, щира турбота про підростаюче покоління в поєднанні з пеніцитарною педагогікою тоталітарного типу.

Виникнувши у період глобального світового зламу, трудові резерви будувалися і діяли у відповідності до запитів тогочасного радянського суспільства у непростий період його випробувань. Як історично детермінована система професійної підготовки робітничих кадрів, засіб організації праці і форма ідеологічного впливу, система державних трудових резервів відповідала вимогам свого часу, повчальні уроки якої варті історико-педагогічного розгляду, але небажані у практичному використанні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Профтехосвіта України: ХХ століття: Енциклопедичне видання / За ред. Ничкало Н.Г. – К.: АртЕк, 2004.- 876 с.
2. Сталин И.В. Речь на пленуме ЦК РКП(б) 19 января 1925 г. / И.В.Сталин. - Соч. - М.: ОГИЗ, 1947. - Т.7. - С. 11-14.
3. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945: в 6 т. / под ред. П.Н.Поспелова и др. - М.: Воениздат МО СССР, 1960. - Т.1. - Ч.3. - С. 351-483.
4. Всемирная история: в X т. / под ред. Е.М.Жукова и др. - М.: Мысль, 1965. - Т.Х. - гл.3. - С. 94-111.
5. Історія України: нове бачення. У 2 т. / за ред. В.Смолія. - К.: Україна, 1996. - Т.2. - 494 с.
6. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Історія господарства. Україна і світ / Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко. - К.: Вища школа, 1995. - 480 с.
7. Некрич А.М. 1941, 22 июня / А.М.Некрич. - М.: Скифы, 1998. - 272 с.
8. О государственных трудовых резервах: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 2 октября 1940 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса. 1940-1987 гг. / сост. Г.И.Терещенко и др. - К.: Вища школа, 1988. - С. 20-21.

9. Лікарчук І.Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888-1998 роки): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. / І.Л. Лікарчук. - К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1999. - 475 с.

10. О мерах по улучшению подготовки трудовых резервов и увеличению количества рабочих, подготавливаемых в ремесленных, железнодорожных училищах и школах ФЗО: Постановление Совета Министров СССР от 30 сентября 1946 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса. 1940-1987 гг. / сост. Г.И. Терещенко и др. - К.: Вища школа, 1988. - С. 36-42.